

**KONSTITUSIYA ƏDLİYYƏSİ ORQANLARININ
HÜQUQİ STATUSUNA DAİR****S.İ.BEKTAŞI*****Bakı Dövlət Universiteti***

Məhkəmə hakimiyyətinin rolunun və nüfuzunun aydın şəkildə artan tendensiyası normativ hüquqi aktların konstitusiyaya uyğunluğu və qanuniliyi üzərində nəzarətin həyata keçirilməsi üzrə xüsusi konstitusiya məhkəmələrinin yaradılması ilə bilavasitə əlaqədardır. X.Hacıyevin fikrincə, ixtisaslaşdırılmış konstitusiya nəzarəti orqanlarının hüquqi təbiətini siyasi-hüquqi kimi xarakterizə etmək lazımdır. Bu, birincisi, məhkəmə konstitusiyaya nəzarətinin təkə hüquqi deyil, həm də siyasi-hüquqi sənəd olan konstitusiyanın mühafizəsi üçün nəzərdə tutulması, ikincisi isə göstərilən orqanların formalaşdırılma qaydası ilə bağlıdır (1, s. 79).

Konstitusiyaya məhkəmələri ilk dəfə ötən əsrin başlanğıcında yaranıb. O, XX əsrin 20-ci illərində Avstriyada, mirası bütün Avropa ölkələrində kifayət qədər tez yayılan H.Kelzenin nəzəri əməyi nəticəsində yaranıb.

Hazırda konstitusiyaya nəzarətinin Avropa modelinin təkamülündə iki əsas istiqamət dəqiq fərqləndirilir: birincisi – konstitusiyaya uyğunluğu ilə bağlı yoxlanılan hüquq normalarının həcmnin artması, ikincisi – subyektlər dairəsinin və konstitusiyaya ədliyyəsi orqanlarına müraciət imkanlarının genişlənməsi. Konstitusiyaya nəzarətinin ilkin və sonrakı kimi formalarının qarşılaşdırılması da ənənəvi haldır. Lakin məhkəmə konstitusiyaya nəzarətinin qarışıq sistemləri də mövcuddur.

Eyni zamanda iki mühüm məhdudlaşdırıcı müddəa qüvvədədir. Birincisi, siyasətə qarışmamaq prinsipi, daha doğrusu, konstitusiyaya məhkəməsi tərəfindən müstəsna olaraq hüquqi məsələlərə baxılması və siyasi məsələlərə və hallara müdaxilədən imtina olunması. İkincisi, «məhdudlaşdırılmış təşəbbüs» prinsipi; bu prinsipə əsasən konstitusiyaya məhkəməsi öz şəxsi təşəbbüsü ilə normativ aktların, o cümlədən qanunların konstitusiyaya uyğunluğu haqqında məsələyə baxa bilməz.

Müasir ölkələrin təcrübəsi sübut edir ki, konstitusiyaya məhkəməsinə hansı səlahiyyətlərin verilməsindən asılı olmayaraq, onun hüquqi mövqeyi, o cümlədən müvafiq konstitusiyaya normalarının təfsir olunması aktları həmişə böyük rezonansa və əhəmiyyətə səbəb olur. Özü də konstitusiyaya məhkəmələrinin qərarlarını heç bir orqan ləğv edə bilməz.

Müasir konstitusiyalarda konstitusiyaya ədliyyəsinin iki əsas modeli öz əksini tapıb. Konstitusiyaya ədliyyəsinin birinci modeli konstitusiyaya nəzarətinin ümumi məhkəmə sistemi çərçivəsində və bir qayda olaraq, milli məhkəmələrin instansiya sistemini tamamlayan Ali Məhkəmə tərəfindən həyata keçirilməsindən ibarətdir. Məsələn, İrlandiya Konstitusiyasına görə Dövlət Şurası ilə məsləhətləşdikdən sonra

Prezidentin istənilən qanun layihəsinin və ya onun ayrı-ayrı müddələrinin Konstitusiyaya və onun hər hansı müddəsinə zidd olub-olmaması barədə məsələnin həll olunması üçün onları Ali Məhkəməyə vermək hüququ təsbit olunub. İrlandiyanın Ali Məhkəməsi qanun layihəsinin hər hansı müddəsinin Konstitusiyaya zidd olması barədə qərar qəbul edərsə, ölkə Prezidenti bu cür qanun layihəsinə imzalamaqdan imtina etməlidir.

Lakin bu gün də Avropada xüsusi konstitusiya məhkəmələrinin olmadığı ölkələr var. Məsələn, İrlandiyada adət hüquq normaları əsasında belə bir qayda yaranıb ki, ümumi yurisdiksiyalı məhkəmələr tətbiq olunan qanunların Konstitusiyaya uyğunluğunu müəyyən edə bilirlər. Niderlandda isə konstitusiya məhkəmələri heç vaxt mövcud olmayıb. Bu ölkənin Konstitusiyası qanunların «toxunulmazlığını» elan edir, buna görə də məhkəmələr qanunların konstitusiyaya uyğunluğunu nəzərdən keçirmirlər. Burada parlament aktlarının və beynəlxalq müqavilələrin konstitusiyaya uyğunluğu məhkəmələrin nəzarət predmeti deyil. Finlandiyada qanunvericiliyin qəbul olunmuş təfsirinə əsasən məhkəmələrin qanunların konstitusiyaya uyğunluğu barədə nəticələr çıxarmaq, yaxud onun konstitusiyaya uyğun olmaması əsası ilə qanun normasını tətbiq etməkdən imtina etmək hüququ yoxdur. Eyni zamanda onlar konstitusiyaya birbaşa zidd olan qanunqüvvəli aktların normalarını tətbiq edə bilməzlər. Mahiyyət etibarilə bu ölkədə konstitusiya nəzarəti funksiyalarını parlamentin Konstitusiya komitəsi həyata keçirir. Söhbət məqsədi qüvvədə olan Konstitusiyaya zidd olan qanunların qəbul olunmasına yol verməməkdən ibarət olan preventiv parlament nəzarətindən gedir.

İkinci modelə gəldikdə isə o, konstitusiya ədliyyəsinin xüsusi olaraq bu məqsədlə yaradılmış kvaziməhkəmə orqanı tərəfindən həyata keçirilməsində ifadə olunur. Məsələn, Avstriyanın 10 noyabr 1920-ci il tarixli Federal konstitusiya qanununun 89-cu maddəsinə uyğun olaraq, «məhkəmələrin lazımi qaydada dərc olunmuş qanunların, qərarların və dövlət müqavilələrinin qanuni qüvvəyə malik olmasını yoxlamaq səlahiyyəti yoxdur. Əgər məhkəmə qərarın mümkün qanunaziddliyi ilə əlaqədar onları tətbiq etməyə şübhə edərsə, onda o, bu qərarın ləğv olunması ilə bağlı Konstitusiya məhkəməsinə təqdimat verməlidir» (2, s. 75). Avstriyanın Konstitusiya məhkəməsi qərarı qanunazidd kimi o halda ləğv edə bilər ki, onun ləğv olunması barədə müəyyən olunmuş qaydada vəsatət verilsin və ya göstərilən qərar hüquqi mübahisəyə baxılması zamanı Konstitusiya məhkəməsi tərəfindən tətbiq edilməli olsun. Bəzi hallarda məhkəmə qərarı bütövlükdə qanunazidd kimi – qərarın qanuni əsasları olmazsa, səlahiyyəti olmayan orqan tərəfindən verilərsə və ya qanunazidd üsulla dərc olunarsa - ləğv edə bilər.

Qeyd etmək lazımdır ki, Avropa ölkələrində «konstitusiya ədliyyəsinin Avstriya modelinin» yayılması kontinental hüquq üçün ənənəvi olan qanunun aliliyi prinsipi və məhkəmə praktikasının tabeçilik rolu və buna müvafiq olaraq da ümumi yurisdiksiyalı məhkəmələrə qanunyaradıcılığının konstitusiyaya uyğunluğu üzərində nəzarəti həyata keçirmək funksiyalarını verməmək arzusu ilə şərtlənib (3, s. 39).

İtaliyada Konstitusiya Məhkəməsi məhkəmə hakimiyyətinin tərkib

hissəsi hesab edilmir (4, s. 444). Onun statusu vətəndaşların hüquqlarının konstitusiya təminatları haqqında bölmədə müəyyən olunur. Faktiki olaraq Konstitusiya məhkəməsi – qanunlarda boşluqlar olduqda və Məhkəmə onlara «əlavə» və ya «əvəzedici» müddəalar daxil etməli olduqda – həm qanunverici kimi çıxış edir. Konstitusiyanın 123-cü maddəsinə uyğun olaraq, yurisdiksiyası bütün İspaniyaya şamil olunan İspaniyanın Ali Məhkəməsi konstitusiya təminatları ilə bağlı olanlar istisna olmaqla, məhkəmə fəaliyyətinin bütün sahələrində ali məhkəmə instansiyasıdır (5, s. 77).

Portuqaliya Respublikasının 2 aprel 1976-cı il tarixli Konstitusiyasında «Qeyri-konstitusiyonluğun qiymətləndirilməsi» adlı xüsusi 204-cü maddə var. Bu maddədə müəyyən olunur ki, «işlərə baxılması zamanı məhkəmələr Konstitusiyanın müddəalarını və ya onda təsbit olunmuş prinsipləri pozan normaları tətbiq edə bilməzlər» (5, s. 810). Portuqaliya – Konstitusiyanın özünün 221-ci maddəsində Konstitusiya məhkəməsinin anlayışının verildiyi az sayda olan ölkələrdən biridir: «Bu - xüsusi səlahiyyətinə hüquqi-konstitusiyon xarakterli məsələlər sferasında ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsi aid olan məhkəmədir» (5, s. 814).

Konstitusiya ədalət mühakiməsinin qarışıq modeli Andorra Knyazlığında mövcuddur: burada bir tərəfdən Konstitusiya tribunali Konstitusiyanı ali təfsir edən elan olunub, digər tərəfdən isə əgər iş adı məhkəmə orqanının baxışına çıxarılıbsa, Konstitusiyada müəyyən olunan səlahiyyətlər sferasında münəqişə ilə əlaqədar Konstitusiya tribunalına müraciət etmək qadağandır.

Almaniyanın 1949-cu il tarixli Əsas Qanununun 92-ci maddəsinə uyğun olaraq, konstitusiya ədliyyəsi orqanları roman-german hüquq sistemli digər ölkələrdən fərqli olaraq, ədalət mühakiməsinin həyata keçirmək üçün yaradılmış orqanların ümumi sistemində daxil edilib (2, s. 612).

Lakin burada Federal konstitusiya məhkəməsi ölkənin konstitusiya məhkəmələri sistemində rəhbərlik etmir və torpaqlarda konstitusiya mühakimə icraatının nəticələrinə nəzarət etmək səlahiyyəti yoxdur. AFR-nın Əsas Qanununun 100-cü maddəsinin 3-cü hissəsinə uyğun olaraq, «Əsas Qanunun təfsir olunması məsələsində torpağın Konstitusiya məhkəməsi ilə Federal Konstitusiya məhkəməsinin və ya digər torpağın Konstitusiya məhkəməsinin qərarı arasında fərqlər olarsa, onda o, Federal Konstitusiya məhkəməsinin qərar verməsi üçün müraciət etməlidir» (2, s. 615).

Müasir Almaniyada Konstitusiya məhkəmələri 16 federal torpağın ərazisində fəaliyyət göstərir. Onların statusunun ən mühüm elementləri federasiya subyektlərinin konstitusiyalarında birbaşa təsbit olunur və orada bir qayda olaraq, konstitusiya məhkəməsinə və ya konstitusiyanın müdafiəsinə xüsusi fəsil həsr olunur və konstitusiya məhkəməsinə xüsusi rol verilir.

Almaniyada konstitusiya ədliyyəsinin fəaliyyətinin spesifik cəhətlərindən biri burada qəbul olunmuş konstitusiya hakimlərinin birgə iş sistemidir. Onlar öz peşəkar hakim vəzifələrini torpaqların digər məhkəmələrində də yerinə yetirməlidirlər. Bu, onunla izah olunur ki, fəaliyyətinin müxtəlifliyinə baxmayaraq, alman torpaqlarında konstitusiya məhkəmələrinin aktivliyi çox mütədildir. Dövlət

orqanlarının Konstitusiyaya ədalət mühakiməsi orqanlarının fəaliyyətinə təzyiç göstərməsinə yol verməmək üçün sonuncular torpaqların paytaxtlarında yerləşmir. Hətta Federal Konstitusiyaya məhkəməsinin Karlsruədə iqamətgahı var.

Konstitusiyaya ədliyyəsinin hüquqi statusunu nizamlayan səkkizinci fəslin yerli özünüidarəetmə haqqında fəsildən sonra gəldiyi Bolqarıstan Konstitusiyasında Konstitusiyaya məhkəməsinin hakimiyyətin hansı qoluna aid olduğu birbaşa göstərilməyib. Bundan başqa, Bolqarıstanın Konstitusiyaya məhkəməsi öz təcrübəsində özünün məhkəmə orqanı olmaması və ümumiyyətlə hakimiyyətin üç qolu sistemindən kənarda durması vəziyyətini rəhbər tutur.

Avropa konstitusiyalarında konstitusiyaya nəzarəti orqanlarına münasibətdə tək-cə məhkəmə quruluşunun prinsipləri deyil, həm də mühakimə icraatının prinsipləri, habelə konstitusiyaya hakimlərinin hüquqi statusu öz əksini tapır. Adi məhkəmələrdən fərqli olaraq, konstitusiyaya ədalət mühakiməsi orqanları ya parlament prosedurları, ya da qarışıq prosedurlar qaydasında formalaşdırılır. Məsələn, İtaliyanın konstitusiyaya məhkəməsi 15 hakimdən ibarətdir: onların üçdə birini Respublika Prezidenti, üçdə birini palataların birgə yığıncağında Parlament və sonuncu üçdə birini – ümumi yurisdiksiyalı ali məhkəmələrin və inzibati ədliyyənin magistratları təyin edir.

Konstitusiyaya məhkəməsinin hakimləri müəyyən müddətə təyin olunur və ya seçilir. Onlar bir qayda olaraq, rotasiya hüququndan (təkrar təyin olunmaq və ya seçilmək, vəzifədə bilavasitə yenilənmək) məhrumdurlar. Əksər konstitusiyalarda Konstitusiyaya məhkəmələrinin hakimlərinə müstəqillik, dəyişməzlik, immunitet təminatları verilir. Onlar digər məhkəmələrin hakimlərinə qarşı irəli sürülən vəzifələrin uyuşmazlığı tələblərinə tabe olurlar. Konstitusiyaya məhkəmələrində mühakimə icraatı üçün adi aşkarlıq və şifahilik xarakterik deyil. Eyni zamanda adi yurisdiksiyalı məhkəmələrin əksəriyyətindən fərqli olaraq burada ümumi qayda işlərin həll olunması və qərar çıxarılması zamanı kollegiallıq prinsipinin təsbit olunmasıdır.

Elmi ədəbiyyatda Konstitusiyaya məhkəməsinin fəaliyyəti kontekstində ədalət mühakiməsinin rolunun müəyyən olunmasına dair müxtəlif baxışlar formalaşmışdır. Almaniyada konstitusiyaya nəzarətinin təşkilinə toxunarkən, A.Blankenqel hüquqi aktların bütün iyerarxiyasında dövlət hakimiyyət aktlarının nəzarətə məruz qaldığı yerdən asılı olaraq ədalət mühakiməsinin həyata keçirildiyi sferanı və Konstitusiyaya məhkəməsinin fəaliyyət sferasını kifayət qədər dəqiq fərqləndirir: ali qüvvəli akta yalnız ən yüksək məhkəmə orqanı – Konstitusiyaya məhkəməsi tərəfindən nəzarət olunur, dövlət hakimiyyətinin qalan aktları üçün isə Konstitusiyaya məhkəməsinə yol yalnız ədalət mühakiməsinin bütün instansiyalarını keçdikdən sonra açılır (10).

Oxşar nəticəyə, lakin müxtəlif mühakimə icraatlarında məhkəmə hakimiyyətini həyata keçirərkən, prosesual formaları və Rusiya Federasiyası məhkəmələrinin səlahiyyətlərini məhdudlaşdırma mövqeyindən V.M.Жуков da gəlir. O, hesab edir ki, Konstitusiyaya məhkəməsi konkret mülki, cinayət və inzibati işlər üzrə ədalət mühakiməsinə həyata keçirmir və subyektiv hüquqların müdafiəsi haqqında işləri həll etmir; onlar ümumi yurisdiksiyalı məhkəmələr tərəfindən həll olunur (11).

Bununla yanaşı «konstitusiya ədalət mühakiməsi» termini hüquq ədəbiyyatında kifayət qədər tez-tez, özü də məhz Konstitusiya məhkəməsinin fəaliyyətinin prosessual formasına münasibətdə istifadə olunur. Əksər hallarda bu termin arxasında hər hansı konkret məzmun durmayan ümumi, demək olar ki, tez-tez istifadə olunan anlayışdan başqa bir şey deyil. O, öz predmeti və tənzimləmə metodu, subyekt tərkibi və bu sahənin məzmununun digər struktur xüsusiyyətləri olan ayrıca hüquq sahəsi kimi nəzərdən keçirilir.

Məhkəmə hakimiyyətinə konstitusiya nəzarəti funksiyasının verilməsi məhkəmə hakimiyyətinin fəaliyyət sferasının genişləndirilməsini sübut edir ki, bu da özü-özlüyündə müsbət haldır. Məhkəmə hakimiyyətinin genişləndirilməsi onun həyata keçirilməsinin yeni formalarını yaradır. Ədalət mühakiməsi həmişə mühakimə icraatının prosessual forması ilə örtüldüyündən, məhkəmə hakimiyyətinin bəzi digər, ədalət mühakiməsinə yaxın funksiyalarının ədalət mühakiməsi anlayışı ilə əhatə olunmasına can atılması başa düşüləndir.

Bütövlükdə konstitusiya mühakimə icraatının ədalət mühakiməsinin formalarına aid edilməsi məsələsi hüquq ədəbiyyatında mübahisəlidir. Mahiyyət etibarilə, konstitusiya ədliyyəsinin sözün həqiqi mənasında ədalət mühakiməsi olub-olmaması problemi müzakirə olunur.

Bəzi müəlliflər (V.A.Rjevski, N.M.Çepurnova, K.F.Qutsenko) hesab edirlər ki, «ədalət mühakiməsi» anlayışı məhkəmənin konstitusiya nəzarətinin həyata keçirilməsi üzrə fəaliyyətinə aid deyil (12). Digərləri bu fikri mübahisələndirirlər. Məsələn, V.A.Kryajkov, V.A.Savitski qeyd edirlər ki, Rusiya Federasiyası Konstitusiya Məhkəməsinin səlahiyyətlərində həqiqətən məhkəmə hakimiyyətinin ədalət mühakiməsindən fərqli digər formalarına aid edilməsi mümkün olan spesifik, xüsusi səlahiyyətləri (məsələn, referendumun təyin olunması proseduruna riayət olunmasının yoxlanılması üzrə) fərqləndirmək olar. Lakin bu hüquq haqqında mübahisəyə baxılması və bu mübahisənin xüsusi prosedurlarda həll olunması kimi spesifik ədalət mühakiməsinə həyata keçirən orqan qismində onun təbiətini dəyişmir (13).

Fikrimizcə, «Konstitusiya Məhkəməsinin səlahiyyətlərinin və aktlarının öz məzmununa görə bütün digər məhkəmələrin hüquq tətbiqedici aktlarından mühüm şəkildə fərqləndiyi nəzərə alınmaqla, bu anlayışdan istifadə olunması hüquqa uyğundur» yazan V.P.Bojyev öz mühakimələrində haqlıdır (14). Bununla əlaqədar xüsusi olaraq qeyd etmək istəyirik ki, mühakimə icraatı və ədalət mühakiməsi yaxın, lakin üst-üstə düşməyən anlayışlardır, belə ki, onlardan birincisi ədalət mühakiməsi həyata keçirilmədən də tamamlana bilər.

Fikrimizcə, Konstitusiya Məhkəməsinin və ədalət mühakiməsi həyata keçirən digər məhkəmələrin fəaliyyətinin məzmunundakı keyfiyyət fərqi ondan ibarətdir ki, sonuncular konstitusiyonluq nöqtəyi-nəzərindən çıxış edərək qanunları konkret hallara tətbiq edirlər, Konstitusiya Məhkəməsi isə normativ aktların Konstitusiyaya uyğunluğuna nəzarət edir və ya konkret iş üzrə icraat zamanı tətbiq olunan və ya tətbiq edilməli olan qanunun konstitusiyonluğunu yoxlayır.

Hesab edirik ki, hüquqşünaslar tərəfindən tətbiq olunan «konstitusiya ədalət mühakiməsi» termini öz məzmununa və tərkib elementlərinə görə klassik ənənəvi mənada ədalət mühakiməsindən

fərqlənir. N.V.Vitruk özünün konstitusiyaya ədalət mühakiməsinə həsr olunmuş işində bu barədə dəqiq və aydın danışır. Məsələn o, yazır ki, «Konstitusiyaya ədalət mühakiməsi hüquq sahəsi kimi konstitusiyaya məhkəmələri tərəfindən mühakimə icraatının müstəqil növü formasında – konstitusiyaya mühakimə icraatında həyata keçirilən konstitusiyaya nəzarətinin təşkili və fəaliyyəti prosesində yaranan keyfiyyətə eyni növlü ictimai münasibətlər kompleksini nizamlayan hüquq normaları sistemidir.

Konstitusiyaya ədalət mühakiməsinin əsasında dövlət orqanlarının şəxsində dövlətlə hüququn digər subyektləri arasında yaranan konstitusiyaya hüquq münasibətlərinin, habelə həm konstitusiyaya xarakterli, həm də sahəvi real hüquq münasibətlərinin, onların öz aralarında uyğunluğunun təhlili durur. Konstitusiyaya məhkəməsi istisnasız olaraq hüququn bütün subyektləri üçün məcburi qüvvəyə malik hakimiyyət xarakterli qərarlar qəbul edir. Bu qərarlar qətidir və onlardan şikayət verilə bilməz» (15). Konstitusiyaya məhkəməsinin fəaliyyəti konkret işlər üzrə ədalət mühakiməsi deyil, məhkəmə konstitusiyaya fəaliyyətinin təşkili və fəaliyyəti sferasında yaranır. Bu o demək deyil ki, konstitusiyaya ədalət mühakiməsi anlayışı, ümumiyyətlə, hüququayğun deyil. Onlar - məhkəmənin məhz onu və ya digər normativ aktla müqayisədə daha yüksək hüquqi qüvvəyə malik olan qanunu tətbiq etmək vəzifəsinin birinci planda olduğu halda - konstitusiyaya uyğun olmama motivləri üzrə konkret normativ aktların konstitusiyaya uyğunluğunun mübahisələndirildiyi vətəndaşların və təşkilatların hüquqlarının müdafiəsi haqqında işlərə baxılmasına tətbiq olunur. Bu halda söhbət həqiqətən ədalət mühakiməsindən, lakin mühakimə icraatının digər növləri ilə yanaşı həyata keçirilən konstitusiyaya ədalət mühakiməsindən gedir.

Bütün bunlar ona gətirib çıxarır ki, «konstitusiyaya ədalət mühakiməsi» və «ədalət mühakiməsi» anlayışları qətiyyənlə eynimənalı deyil və üst-üstə düşmür. Biz ədalət mühakiməsini ənənəvi klassik formalarla – mülki, iqtisadi və cinayət mühakimə icraatı ilə əlaqələndiririk.

Ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsi zamanı məhkəmə qanunu konkret hallar tətbiq edir və mülki işdə maraqlı şəxslərin subyektiv hüquq və vəzifələrinin olub-olmaması, cinayət işində isə hüquq pozuntusuna yol verənin əməlinin cinayət xarakterli olması və ona görə nəzərdə tutulan məsuliyyət barədə nəticə çıxarır. Məhkəmə tətbiq edilməməli olan və ya lazım olmayan qanunu tətbiq edərsə, yaxud qanunu səhv təfsir edərsə və bunun nəticəsində məhkəmənin gəldiyi nəticələr onun dəqiq mənasına zidd olarsa, qətnamə və ya hökm qanunsuz sayılır və ləğv olunmalıdır.

Mülki mühakimə icraatında qəbul olunan, lakin işi mahiyyət üzrə həll etməyən və tərəflərin maddi-hüquqi vəziyyətini müəyyən etməyən məhkəmə aktları «ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsi» anlayışı ilə əhatə olunmur; bu cür aktlarda, başlıca olaraq, proses ərzində - ərizə qəbul olunanadan məhkəmə qərarı icra olunanadək, o cümlədən işin başa çatdırılması zamanı (iş üzrə icraata xitam verilməsi və ərizənin baxılmamış saxlanması) yaranan prosessual-hüquqi məsələlər həll olunur.

«Ədalət mühakiməsi» anlayışı təkcə onlara aid olan işlərə

baxılması və həll olunması üzrə məhkəmələrin fəaliyyətini deyil, həm də öz hüquq və vəzifələrini realizə edən və məhkəmə, onun aparatı ilə müxtəlif təşkilatı və prosessual münasibətlərə daxil olan digər subyektlərin hərəkətini əhatə edən «mühakimə icraatı» anlayışı ilə də üst-üstə düşür (16).

Həmçinin qeyd etmək lazımdır ki, hüquqi vəzifələrdən başqa konstitusiyaya məhkəməsi fərdlərin dövlət çərçivəsində inteqrasiyasından ibarət siyasi vəzifəni də yerinə yetirir, vətəndaşların hakimiyyətdən aralanmasına mane olur, belə ki, hər bir vətəndaş bilir ki, o, hətta qanunverici ilə mübahisə edə bilər və konstitusiyaya məhkəməsi qarşısında bu formal cəhətdən bərabər tərəflərin mübahisəsi olacaq.

Xüsusi konstitusiyaya yurisdiksiyasının əsas üstünlüyü prosedurun sadələşdirilməsi hesab olunur. Bu zaman konstitusiyaya məhkəməsi yalnız konstitusiyaya-hüquqi məsələlərə baxmaqla kifayətlənir. O, cinayət, mülki və digər hüquq sahələri ilə bağlı bəzən çox mürəkkəb məsələləri yolüstü həll etmək zərurətindən azaddır. Ən əsası isə konstitusiyaya məhkəməsi hüquq haqqında konkret mübahisələrin halları ilə bağlı deyil və normativ aktların konstitusiyaya uyğunluğu məsələlərinə mücərrəd nəzarət qaydasında baxa bilər. Eyni zamanda konstitusiyaya məhkəməsinin səlahiyyətləri bütün qalan məhkəmələri konstitusiyaya tətbiq etmək və digər dövlət orqanlarının fəaliyyətinin konstitusiyaya uyğunluğuna nəzarət etmək hüququndan məhrum etmir.

Konstitusiyaya ədliyyəsinin müstəsna səlahiyyətlərinə, bir qayda olaraq, aşağıdakı məsələlər aiddir:

- ali dövlət orqanları arasında mübahisələrə baxılması;
- qanunların konstitusiyaya uyğunluğu üzərində nəzarət;
- konstitusiyaya hüquqlarının pozulması ilə əlaqədar vətəndaşların, qrupların və ya assosiasiyaların şikayətlərinə baxılması;
- referendumun konstitusiyaya uyğunluğunun yoxlanılması.

Bundan başqa, konstitusiyaya məhkəməsinin səlahiyyətinə aşağıdakılar daxil ola bilər:

- nümayəndəli hakimiyyət orqanlarına seçkilərlə bağlı şikayətlərə baxılması;

- «konstitusiyanın müdafiəsi» (dövlət orqanlarının hərəkətlərinin konstitusiyaya uyğun olmaması ilə bağlı şikayətlərin verilməsi; konstitusiyanın pozulmasına görə dövlətin yüksək vəzifəli şəxslərinin vəzifədən kənarlaşdırılması; siyasi partiyaların antikonstitusion xarakterinin müəyyən olunması; qanunvericini və ya ali məhkəmə orqanlarını konstitusiyaya pozuntularını aradan qaldırmağa məcbur edən qərarlar qəbul etmək və ya konstitusiyaya hüquq və azadlıqlarının gerçəklənməsini təmin edən aktlar vermək);

- qanunun rəsmi təfsiri;
- konstitusiyaya uyğunluğu planında beynəlxalq hüquq normalarının tövsifi;

- digər «qeyri-tipik» prosedurlar.

Konstitusiyaya məhkəmələrinin səlahiyyətlərində daha çox maraq kəsb edən məsələ konstitusiyaya yurisdiksiyasının təbiətinə daha çox yaxın olan qanunların konstitusiyaya uyğunluğu üzərində nəzarət və konstitusiyaya hüquqlarının pozulması ilə bağlı fərdi şikayətlərə baxılmasıdır.

İlkin nəzarətin üstün cəhəti ondan ibarətdir ki, o, mübahisəli kons-

titusiya-hüquqi məsələləri qanunvericiliyin nizamlanmasının ən ilkin mərhələsində, qanun hələ qüvvəyə minənədək aydınlaşdırmağa imkan verir. O, həmçinin sabitliyə kömək edir, qanunun sonralar qəbul olunduğu andan etibarsız hesab olunması zamanı qanun qüvvəli aktların ləğv olunması problemini aradan qaldırır. O, sonrakı nəzarət zamanı mümkün olan həddə qanunvericinin nüfuzuna xələl yetirmir. «Beynəlxalq təcrübədə konstitusiya məhkəmələrinin (konstitusiya şuralarının) hüquqi statusunun müqayisəli təhlili konstitusiya qanunlarının Respublika Prezidenti tərəfindən imzalanmasınadək onları Konstitusiya məhkəməsinin nəzərindən keçirilməsi məqsədəuyğun hesab edilir ki, bu da Konstitusiya məhkəməsinin nəzarət fəaliyyətində onun işini xeyli yüngülləşdirir» (17).

Eyni zamanda ilkin nəzarətin mühüm bir qüsuru var. Müasir qanunvericiliyin, xüsusilə sosial-iqtisadi sferaya aid olan qanunvericiliyin mürəkkəbliyi, onun tətbiqi praktikasi və məhkəmələr və icra hakimiyyəti orqanları tərəfindən təfsir olunması haqqında məlumatlar olmayanadək onun konstitusiyaya uyğunluğunun aydınlaşdırılmasını son dərəcə çətinləşdirir. Eyni zamanda qanun qəbul edilərkən, nəzərə alınan sosial-iqtisadi şərtlər sonradan o dərəcədə dəyişə bilər ki, yeni şəraitdə ayrı-ayrı normaların mənası konstitusiyanın mənasına zidd ola bilər.

Bu nöqteyi-nəzərdən sonrakı nəzarət daha üstündür (baxmayaraq ki, Fransada və Yunanıstanda bu cür nəzarət mümkün deyil).

Federativ dövlətdə sonrakı nəzarət federasiya subyektinin konstitusiya səlahiyyətlərinin federal qanunvericiliklə pozulmasından müdafiə olunması üçün çox səmərəli vasitədir və əksinə federal səlahiyyətlərin müdafiəsi vasitəsidir. Belə ki, bütün məsələlər üzrə səlahiyyətlərin ciddi bölgüsünü aparmaq mümkün deyil və həmişə bərgə səlahiyyət sferaları qalır. Və səlahiyyətlərə riayət edilməklə qəbul edilmiş qanunların tətbiqi prosesində onlar nəinki federasiya və onun subyektləri arasında mübahisənin səbəbi ola, həm də sadəcə olaraq onun qeyri-konstitusionluğu aşkar oluna bilər.

Xüsusi məsələ - konstitusiya islahatlarının aparıldığı şəraitdə sonrakı nəzarətin qüvvədə olan qanunvericiliyə tətbiqi ilə bağlıdır, belə ki, o, yeni konstitusiyaya zidd olmur. Burada o nöqteyi-nəzərdən çıxış etmək lazımdır ki, bir tərəfdən konstitusiya məhkəməsinin qanunları müəyyən mənada etibarsız elan etmək hüququ istənilən məhkəmənin qanunu əhəmiyyətsiz elan edə bilməsi barədə bu cür müddəanın əksinə olaraq qüvvədə olan qanunvericilik hakimiyyətinin müdafiəsi forması kimi çıxış edir («mərkəzləşdirilmiş» və «mərkəzləşdirilməmiş» konstitusiya yurisdiksiyası). Lakin digər tərəfdən söhbət başqa, hətta prinsiplial olaraq başqa sosial-tarixi vəziyyətdə, hazırda qüvvədə olan konstitusiya ilə bağlı olmayan qanunverici tərəfindən qəbul olunmuş qanunlardan gedir. Buna görə də fikrimizcə, bu cür qanunların etibarsızlığının müəyyən olunmasının konstitusiya məhkəməsinin müstəsna səlahiyyətinə aid olmasını hesab etmək zərurəti yoxdur.

Bir sıra dövlətlərdə (Almaniya, Avstriya, İtaliya), hazırda isə Azərbaycanda hüquq tətbiq edən orqanlar konstitusiya məhkəməsində konkret nəzarət prosedurunu qaldırmaq hüququna malikdirlər. Burada konstitusiya məhkəməsinə müraciət etmək üçün şərt bir qayda olaraq, hüquq tətbiq edən orqanın (adətən bunlar məhkəmələrdir) tətbiq edəcəyi

qanunun konstitusiyaya uyğun olmaması barədə nəticəyə gəlməsidir. Bu cür halda məhkəmə iş üzrə icraatı dayandırmalı və Konstitusiya məhkəməsinin müvafiq qərarını gözləməlidir. İşə baxılmasının dayandırılması və Konstitusiya məhkəməsinə müraciət ya hakimin vəzifə səlahiyyətləri əsasında, ya da proses tərəflərindən birinin vəsatəti əsasında mümkündür.

«Mərkəzləşdirilmiş» konstitusiya yurisdiksiyasına uyğun olan bu cür prosedur adi məhkəmənin səlahiyyətinə həm konstitusiyanın təfsir olunmasının, həm də məhkəmənin tətbiq etdiyi qanunların konstitusiyonluğunun yoxlanılmasını ehtiva edir. Lakin eyni zamanda məhkəmə özü qanunu etibarsız elan edə bilməz. Bu cür səlahiyyət yalnız bir, xüsusi məhkəmə instansiyasına məxsusdur ki, bu da müxtəlif birinci instansiya məhkəmələrinin qərarlarında konstitusiyanın və ya qanunların eyni bir normasının müxtəlif cür təfsir olunmasına yol verməməyə imkan verir və konstitusiya məhkəməsinin qərarları hüququn təfsirinin ümumməcburi aktları qüvvəsini kəsb edir.

Sonda konstitusiya hüquqlarının pozulmasına dair fərdi şikayətlərə baxılması problemi barədə dayanacağıq. Vətəndaşın Konstitusiya hüquqları onların məhkəmədə müdafiə oluna biləcəyi səviyyədə realdır. Əlbəttə, müdafiə üçün adi məhkəməyə də müraciət etmək kifayətdir, lakin xüsusi olaraq konstitusiya hüquqlarının müdafiəsi üçün yaradılmış məhkəməyə müraciət etmək imkanı bu cür hüquqların müdafiə olunma səviyyəsini prinsiplial şəkildə qaldırır.

Bu dəlillər aydındır. Lakin o da aydındır ki, konstitusiya hüquqlarının bilavasitə qanunlarla və ya qanunların tətbiqi aktları ilə pozulmasını hesab edən vətəndaşların bütün şikayətlərinə mahiyyəti üzrə baxmaq üçün təqribən hüquq tətbiqetmə orqanlarının sayı qədər konstitusiya məhkəmələri yaratmaq lazım gələrdi. Fərdi konstitusiya şikayətlərinə yol verilən bütün ölkələrdə, şikayətlərin əksəriyyətinin bir qayda olaraq baxılmaq üçün qəbul edilməməsinə baxmayaraq, konstitusiya məhkəmələrinin bu qədər sayda işlərin öhdəsindən gəlməsi olduqca çətindir.

Lakin bütün bunları vətəndaşın konstitusiya məhkəməsinə müraciət etmək hüququna qarşı əsaslar kimi qiymətləndirmək olmaz. Fərdi şikayətlə konstitusiya məhkəmələrinə müraciət edilməsinə yol verilən ölkələrin praktikasi göstərir ki, bu hüquq bütün digər hüquqlardan daha çox vətəndaşlarda onların hüququn hökmranlığı rejiminin mövcud olduğu cəmiyyətdə yaşamalarına inam yaradır; bu cür inam isə - demokratik konstitusiya dövlətinin ən etibarlı təməlidir. Vətəndaşlar öz hüquqları ilə bağlı hətta qanunverici ilə mübahisə edə biləcəklərinə əmin olsalar, onlar öz hüquqlarının müdafiəsinə bütün qanuni vasitələrlə və hüquqlarının pozulduğu bütün hallarda nail olurlar.

ƏDƏBİYYAT

- 1.Гаджиев Х. Толкование норм Конституции и закона конституционными судами. Баку, 2002, с. 79.
- 2.Конституции государств Европы: В 3-х т. Т.1 / Под ред. Л.А. Окунькова. М., 2001, с. 75.
- 3.Судебные системы западных государств / Под ред. В.А.Туманова. М., 1991, с. 39.
- 4.Сəfərov İ.M. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının şərhli. Bakı, 2003, s. 444.
- 5.Конституции государств Европы: В 3-х т. Т.2 / Под ред. Л.А. Окунькова. М., 2001, с. 77.
- 6.Бланкенгель А. Теория и практика конституционного контроля в ФРГ // Советское

- государство и право, 1989, № 1, с. 108.
7. Жуйков В.М. Судебная защита прав граждан и юридических лиц. М., 1997, с. 192.
  8. Ржевский В.А., Чепурнова Н.М. Судебная власть в Российской Федерации: конституционные основы организации и деятельности. М., 1998, с. 120-131; Гуценко К.Ф., Ковалев М.А. Правоохранительные органы. М., 1998, с. 115.
  9. Кряжков В.А., Савицкий В.А. Рецензия на книгу В.А. Ржевского, Н.М. Чепурновой «Судебная власть в Российской Федерации: конституционные основы организации и деятельности» // Государство и право, 1999, № 5, с. 125-126.
  10. Правоохранительные органы Российской Федерации: Учебник / Под ред. В.П. Божьева. М., 1999, с. 53-58.
  11. Витрук Н.К. Конституционное правосудие. Судебное конституционное право и процесс. М., 1998, с. 38-39.
  12. Комментарий к федеральному конституционному закону «О судебной системе РФ» / Под ред. В.И. Радченко, В.П. Кашепова. М., 1997, с. 21.
  13. Məlikova M.F. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası Məhkəməsinin səlahiyyəti / Azərbaycan XXI əsrin astanasında» İkinci elmi-praktiki konfransının materialları. Bakı, 1998, s. 560.

О ПРАВОВОМ СТАТУСЕ ОРГАНОВ КОНСТИТУЦИОННОЙ ЮСТИЦИИ С.И.БЕКТАШИ

РЕЗЮМЕ

В представленной статье в первую очередь отмечается, что тенденция возрастания роли и престижа судебной власти не в последнюю очередь связана и с созданием специальных конституционных судов по осуществлению контроля за конституционностью и законностью нормативно-правовых актов. Далее утверждается, что наделение судебной власти функцией конституционного контроля свидетельствует о расширении сферы деятельности судебной власти.

В статье также рассматриваются характерные черты двух основных моделей конституционной юстиции. Так, первая модель конституционной юстиции заключается в осуществлении конституционного контроля в рамках общей судебной системы. Что касается второй модели, то она выражается в осуществлении конституционной юстиции специально для этого созданным квазисудебным органом.

ON LEGAL STATUS OF THE ORGANS OF CONSTITUTIONAL JUSTICE

S.I.BECKTASHI

SUMMARY

First of all, the introduced article points out that the tendency towards increasing the role and prestige of judicial authority is not the least related to the establishment of special constitutional court controlling constitutionality and lawfulness of legal acts. It states further that providing judicial authority with the function of constitutional control is the evidence of the expansion of its sphere of action.

Characteristic features of two main models of constitutional justice are also considered in the article. Thus, the first model of constitutional justice consists in conducting constitutional control within the framework of the general court system. As for the second model, it appears in the carrying out of the constitutional justice by the specially established quasi-legal body.